

Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri

Ebubekir Hazım Tepeyran's Suggestions about Country
Administration

Nurşen GÖK*

Öz

Ebubekir Hazım Tepeyran Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her bölgesinde idari görevler üstlenmiş olan, çeşitli valiliklerde bulunan ve bu görevleri esnasında başarılı işler yapmış olmasıyla tanınan devlet adamlarındandır. Elviye-i Selâse'nin 45 yıllık Rus idaresinden sonra anavatana katılması üzerine kurulan " Tahkik ve Tektik Heyeti" başkanı olarak bazı idari meselelerin incelenmesi için Vekiller Heyeti tarafından bölgeye gönderilmiştir. Bölgede geçirdiği beş ay sonrasında Dâhiliye Vekâleti'ne hitaben kaleme aldığı ve " Elviye-i Selâse'nin Şekli İdaresi ve Müstakil Livâlar Hakkında Mütâlaât" başlıklı raporu inceleme konumuzu oluşturmaktadır. Raporda Evliye-i Selase bağlamında II. Meşrutiyetin ilanından sonra çeşitli etkenlerle yaygınlaşan müstakil mutasarrıflık uygulamasının doğurduğu sakıncalar üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebubekir Hazım Tepeyran, Elviye-i Selâse, Taşra Teşkilatı

Abstract

Ebubekir was a statesman, who undertook administrative duties nearly in all the regions of the Ottoman Empire. He worked as a governor in different parts of the country. He was also one of the well-known statesmen with successful works.

After Russian Management for 45 years, Three Cities (Evliye-i Selase- Kars, Ardahan, Batum Livas) was added to homeland. After that Ebubekir was sent to the region as the chairman of the Investigation Committee to investigate some

---

* Uzman, Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü.

administrational problems. After five month in the region he wrote his opinions about "the Administration of the Three Cities and Independent livas" to the ministry of Foreign Affairs. This report constitutes the subject of our investigation. In the report, in the context of the Three Cities, the drawbacks of the application of "independent Mutasarrıflık" which became widespread with some effects after the declaration of 2nd Constitutional Monarchy were criticized.

Key Words: *Ebubekir Hazım Tepeyran, Three Cities (Kars Ardahan Batum Livas)*

Özgeçmişi

Ebubekir Hazım Tepeyran 1864 yılında Niğde'de doğdu. Doğduğu semte "Tepeviran" dendiğinden Tepeviranlı olarak anılmışken zamanla Tepeyran şekline dönüşmüş ve kendisine soyadı olarak almıştı¹.

Küçük yaşlarda iken babası Isparta ve Antalya'da görev almış dolayısıyla bu bölgeleri tanıma imkânına kavuşmuştu. Babasının görevinin yeniden Niğde'ye nakledilmesinden sonra 1879'da rüştiyeyi bitirdi. Tahrirat Kalemî'ne stajyer olarak girdi ve birinci kâtipliğe yükseldi.

Konya Valisi Müşir Mehmet Sait Paşa'nın teftiş için gittiği Niğde'de babası Hasan Efendi'ye misafir olması ve Hazım Efendi'yi tanıyarak Konya Maarif Meclisi Kâtipliği ve Vilayet Gazetesi'nde yazar olmasını önermesi üzerine 1882'de Konya'ya gitti. Fransızca öğrenmeye karar verdi ve azmiyle bunu başardı.

Ebubekir Hazım Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa'nın teklifi üzerine 1885'te Kastamonu Vilayeti Mektubi Mümeyyizliği'ne atandı. Burada kaldığı altı yıl süresince Mektubi Mümeyyizliği görevi yanı sıra Vilayet Gazetesi yazarlığı ve İdadi Mektebi'nde hocalık yaptı.

Vali'nin İzmir'e atanması üzerine o da beraberinde gitti ve orada da mektupçuluk yaptı. 1893'te Abdurrahman Paşa'nın bu kez Edirne Valiliği'ne atanması üzerine Ebubekir Hazım'ı beraberinde vali muavini olarak götürmüştü. Ebubekir Hazım, Abdurrahman Paşa'nın Edirne Valiliği'nden ayrılmasından sonra da bir süre bölgede kaldı. Başarılı hizmetlerinden dolayı 1896 yılında Dedeoğaç Livası Mutasarrıflığı'na atandı ve iki yıldan fazla bu görevde devam etti. Ebubekir Hazım şehrin imarıyla ilgilenirken bir taraftan da komitacılarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Onu çekemeyenler jön Türklerin ileri gelenlerinden olduğunu Paris'ten kitap ve gazeteler

¹ Ebubekir Hazım Tepeyran, Hatıralar, 2.Baskı, İstanbul, 1998 s.VII.

getirttiğini, astronomiyle uğraştığını, Mustafa Paşa'yı övdüğünü Abdülhamit'e jurnallemişlerdi. Bunun üzerine görevinden azledildi².

İstanbul'a dönen Hazım Bey tanıdıklarının da araya girmesiyle kendisine iftira atıldığını kanıtlaması üzerine affedilerek" bala rütbesi" ve ikinci dereceden "Osmanî Nişanı" ile taltif edilerek 1895'te Musul Valiliği'ne atandı. İki yıl kadar bu görevde kaldı ve önemli işler başardı. Yine bir jurnal üzerine "Şûrâ-yi Devlet" üyeliğine atanarak İstanbul'a çağrıldı. Bu sıralarda Rumeli'de ayaklanmalar sürmekteydi. Manastır'da Rus Konsolosu öldürülmüştü. Vali Rıza Paşa görevden alınarak yerine 1903'te Ebubekir Hazım atandı ve bu görevde üç buçuk yıl kadar kaldı. Eşkyaçlık ve isyanları bastırmada gösterdiği başarı üzerine "Osmanî" ve "Mecidî" nişanlarını aldı. 1906'da ise azledilen Bağdat Valisinin yerine atandı. Ne var ki, Bağdat, Musul ve Basra Vilayetlerine gönderilen ıslah heyeti başkanının tutumunu onaylamadığından naklini istedi. Bu isteğe bağlı olarak Sivas Valiliği'ne ardından da Ankara Valiliği'ne atandı. Altı ay kadar çalıştıktan sonra 17 Mart 1909'da İstanbul Şehremaneti Başkanlığı'na tayin edildi³. Bir süre sonra istekleri gerçekleştirilemeyince istifa ederek valiliğe geri döndü ve Hicaz Valiliği'ne atandı (1910). Daha sonra Beyrut'a vali yapıldı. 1912'de ise Halep Valisi olarak atandı. Halep Valiliğini istememesi üzerine yeniden Beyrut Valiliği'ne atandıysa da yerine başkası getirilmiş olduğundan " Şûrâ-yi Devlet Mülkiye ve Maârif Dairesi Başkanlığı" ile görevlendirildi. Burada dört yıl çalıştıktan sonra sağlık durumunu ileri sürerek ayrıldı ve 1918'de Bursa Valiliği'ne atandı. Bursa Valisiyken Ali Rıza Paşa Kabinesi'nde İçişleri Bakanı olmayı kabul etti ve Şubat 1920'de bakan oldu. Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin istifasından sonra kurulan Salih Paşa Hükümeti'nde de yerini korudu. Bilindiği gibi bu kabine de kısa ömürlü olmuştur. Kuvâ-yı Milliye'nin asi olduğunu ilan etmediği için istifa etti. Bu arada Tepeyran Kuvâ-yı Milliye'yi koruduğu ileri sürülerek tutuklandı. Sekiz ay kadar çeşitli hapisanelerde kaldı. Mustafa Paşa Divan-ı Harbi'nce idama mahkûm edildi. Vahidettin bu cezayı Ağustos 1920'de kürek cezasına çevirdi. Tefvik Paşa Kabinesi'nin sözü edilen divanca verilen hükümleri temyiz etmesi üzerine Ebubekir Hazım'ın beratına karar verildi.

Hapishane'den çıktıktan bir süre sonra 24 Ocak 1921'de bir İtalyan Vapuruyla İstanbul'dan ayrılarak Kuvâ-yı Milliye'ye destek vermek üzere Ankara'ya geldi. Gelişinden kısa bir süre sonra da ikinci defa olarak 31 Mayıs 1921'de Sivas Valiliği'ne atandı⁴.

Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa'yla anlaşmazlığa düştüğü için 13 Ağustos 1921'de Trabzon Valiliği'ne tayini çıktı. Aynı zamanda

² Abdülkadir Hayber, Ebubekir Hazım Tepeyran, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1988, s.7-8.

³ İçişleri Bakanlığı, 50 Ünlü Vali, Meşhur Valiler, s.80.

⁴ Sadi Borak, Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul, 1982, s.133.

Elviye-i Selâse'nin anavatana katılması üzerine kurulan "Tahkik ve Tettik Heyeti" başkanı olarak bölgeye gitti. Ebubekir Hazım Tepeyran, Elviye-i Selâse'de bazı idari meselelerin incelenmesi için Büyük Millet Meclisinin tensibiyle Vekiller Heyeti tarafından bölgeye gönderilen Tahkik Heyeti'nde Dâhiliye Vekâleti adına yer almıştır⁵.

Tepeyran Kars, Ardahan ve Artvin'de izinli olarak beş ay kadar kaldı. Bu arada Trabzon Valiliği'ne başkası atandığından Kasım 1922'de Valilikten ve elli yıla yaklaşan memuriyet hayatından ayrıldı. Aynı yıl Niğde milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi. On yıl aradan sonra bir defa daha Niğde Milletvekili oldu. 5 Haziran 1947'de 89 yaşında vefat etti⁶.

Evliye-i Selâse'nin Şekl-i İdaresi ve Müstakil Livalar Hakkında Mütalaat

Hayat hikâyesini kısaca vermeye çalıştığımız Ebubekir Hazım'ın özellikle İmparatorluğun hemen her bölgesinde idari görevler üslenmiş olması, çeşitli valiliklerde bulunması ve bu görevleri esnasında başarılı işler yapmış olmasıyla tanınan devlet adamlarımızdandır. Ülkenin içinde bulunduğu durumu alınması gereken önlemleri çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Onun bu yazımızda ele alacağımız Dâhiliye Vekâleti'ne hitaben kaleme aldığı ve "Evliye-i Selâse'nin Şekli İdaresi ve Müstakil Livâlar Hakkında Mütâlaât" başlıklı raporu, memleket idaresinde nelerin yapılması gerektiğini vukufla ifade etmektedir.

16 Ağustos 1338 (16 Ağustos 1922) tarihli ve "Trabzon Valisi Hazım" imzalı bu belge Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarih Enstitüsü Arşivi Kutu No:96 Gömlek No:26 Belge No: 26 (16- 20)'de kayıtlı bulunmaktadır⁷.

Tepeyran Raporunda, Evliye-i Selase bağlamında II. Meşrutiyetin ilanından sonra çeşitli etkenlerle yaygınlaşan müstakil mutasarrıflık uygulamasının doğurduğu sakıncalar üzerinde durmaktadır. Bu sakıncaları şu şekilde sıralamaktadır:

1-Ülkenin küçük idari birimlere ayrılması ve bu idari birimlerin doğrudan doğruya İstanbul'a ya da Ankara'ya bağlanması sonucunda ülke menfaatlerine zarar veren bir merkezileşmeye gidilmektedir.

2-Dâhiliye Nezareti veya Vekâleti, on üç vilayet yerine bunlara ilave olarak altmış kadar mutasarrıflığı takip edebilecek teşkilata sahip değildir.

⁵ A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu: 96 Gömlek No: 26 Belge No: 26 (1-16).

⁶ A. Hayber, a.d.g., s.11.

⁷ Belgeye dikkatimi çeken doktora tez danışmanım Prof. Dr. Musa Çadircı'ya çok teşekkür ederim.

3- Çok büyük ve farklı iklim ve coğrafi yapıya sahip bir ülkeyi aynı kanun ve usullerle, tek merkezden uzaktan verilecek emirlerle iyi yönetmek mümkün değildir. Bağdat, Basra, Musul, Hicaz gibi uzak vilayetlerin kaybinda bu gerçeğin etkisi vardır.

4- Ülkenin müstakil mutasarrıflıklara ayrılarak küçük parçalara şeklinde yönetilmesi güçlü bir yönetimi engellemiş, özellikle bayındırlık işlerinde başarısızlığı getirmiştir. Daha önce bir vilayetin geliri tek elde toplanıp yapılması en gerekli şeylere öncelik verilirken, müstakil livaların Ankara ya da İstanbul'a bağlanmasıyla bu livalar, karşılıklı yardımdan dolayısıyla zenginlikten mahrum kalmışlardır.

Tepeyran, bu noktada amacının ülkede hiç müstakil mutasarrıflık teşkil edilmemesi, gerekli gereksiz her livanın mutlaka bir vilayete bağlanması olmadığını ifade etmekte ve buna Antalya örneğini vermektedir. Antalya'nın konumuna göre sadece Konya'ya değil diğer her hangi bir vilayete de bağlanması uygun değildir ve müstakil mutasarrıflık halinde idaresi en uygun olanıdır. Buna göre iklim gerekliliğiyle beraber, iktisadi ilişkiler, mevcut yollar, nakliye araçları, tekrar dikkate alınarak yeni bir mülki taksimatın yapılarak hükümete yük getiren merkezi idarenin mümkün mertebede azaltılması gerekmektedir.

Valilik ve mutasarrıflık unvanlarının mutlaka korunması ve idari silsilenin nahiye, kaza, liva ve vilayet adlarıyla mutlaka dört halkadan teşkiline taraftar değildir. Ona göre daha önceki vilayetler gereğinden fazla geniştir, ancak hâlihazırdaki mutasarrıflıklar ile vilayetler de kendi kendilerine yaşayamayacak kadar yardıma muhtaçtırlar. Anadolu ve Elviye-i Selâse'nin yirmi idari daireyi geçmemek şartıyla birleştirilmesi uygun ve yararlı olacaktır.

5-Müstakil mutasarrıflık teşkilatı, Ortaçağ'dan kalma, millet-i hâkime aleyhine ittifaklarından korkulan millet ve memleketler için uygulanan bir "böl yönet" mantığına uygun olup, ülkenin böyle bir bölünmeye değil, birliğe ihtiyacı vardır.

6-Diğer meslek gruplarında olduğu gibi ülke yönetiminde görev alacak yetişmiş insanların sayısı ihtiyaca cevap vermemektedir. Bunlar, hâlihazırdaki vilayetler için bile yetersiz kalmakta, müstakil livalarda görev alacak değerli mutasarrıfların bulunamaması nedeniyle idare mesleğiyle ilişkisi olmayan kişilere bu işin bırakılması mecburiyeti, hükümeti gereksiz yazışmalarla meşgul etmekte ve memleketi zarara sokmaktadır. Örneğin on üç vilayeti yönetebilecek deneyimli ve bilgili kimseler bulunamaz iken altmışı aşan müstakil livalara yetkin mutasarrıflar bulmak mümkün olmadığından yönetimle hiç ilgisi olmayanların atanması gerekmektedir.

Kırk beş yıllık bir ayrılıktan sonra Anavatana tekrar bağlanan Evliye-i Selâse'ye mutlaka iyi mutasarrıflar, kaymakamların atanması Dâhiliye

Vekâleti'nce istenmekteyse de Poshof, Ardahan, Kars ve Kağızman'a atananların yetersiz oldukları ve işlerinin ehli olmadıkları görülmektedir.

7-Müstakil mutasarrıflık teşkilatının yaygınlaşmasından dolayı daha önce vilayet olan mahallerle vilayet hükmünde sayılan müstakil mutasarrıflıkların memur kadrolarının birleştirilmesi, idari işlemleri fazlasıyla zorlaştırmıştır. Örneğin on kazadan oluşan Sivas, altı kazadan oluşan Trabzon ya da sadece üç kazadan ibaret olan Gümüşhane Sancağı aynı sayıda elemanlardan oluşan kadrolarla idare edilmektedir.

8- Müstakil Mutasarrıflıklarla küçük parçalara ayrılan ülkenin idaresindeki yolsuzlukların ıslahına, Teşkilât-ı Esâsiyye Kanununa göre tayinlerine karar verilmiş olan ancak henüz tayinleri gerçekleşmemiş olan, görevleri sadece teftiş etmekten ibaret olup, idareye fiilen müdahaleye yetkili olmayan umumi müfettişlerin tayinleri bile yeterli olmayacaktır.

Yıllar öncesinde (on sene evvel) ülke yönetimiyle ilgili olarak Tasfir-i Efkâr Gazetesi'nde yazıp daha sonra Beyrut'ta risale şeklinde bastırıldığı makalelerinde dile getirdiklerinin o zaman hükümetçe hoş görülmediğini belirterek Hicaz dışında kalan vilayetlerin altı mıntıkaya bölünerek umum müfettişliklere ayrılmasını gerekçeleriyle önerdiğini belirtmektedir. Daha önemlisi Dâhiliye Nazırı olmadan önce tayin edilen bazı valilerin Anadolu'ca kabul edilmediğini dikkate alarak bu bakanlıkta bulunduğu sırada uygun olanları belirlemek amacıyla "...ta'limât-ı mahsûsa ile gizlice Ankara'ya gönderdiğim İstanbul Muhâcîrin İdare-yi Umûmiyesi İskân ve Sevkiyât Şubesi Müdürü Maruf Bey dirayetiyle Müşîr-i mükerrerem Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine mezkur risâlenin bir nüshasını takdim ederek aldığım cevab-nâmede bu risâlede temhîd olunan nazariyâta tamamıyla iştirak buyurdıkları bildirilmiş idi. Nezd-i kem-terânemde mevcûdu kalmayan mezkûr risâlenin bir nüshası da Erzurum Mebusu Salih Efendi nezdinde bulunduğundan arzu buyrulduğu takdirde zikr olunan lâyihanın taraf-ı alilerinden de müttâlaası mümkündür" demektedir⁸.

Tepeyran, raporunun sonunda, izah ettiği gerekçelere dayanarak, liva ya da vilayet adıyla Evliye-i selâse'nin kendi sahası üzerinde bir merkezden idare olunmak üzere birleştirilmesi ve Kars'ın merkez liva veya vilayet kabul edilmesi gerektiğini önermektedir. 1877'den önce olduğu gibi Kars ve Ardahan'ın Erzurum Vilayeti'ne ve Artvin'in de Rize Sancağı ile beraber Trabzon'a katılmaları uygun olmakla beraber hâlihazırdaki müstakil mutasarrıflık uygulaması ve Kars, Ardahan ve Artvin ile Hopa arasındaki mevcut yol durumu buna izin vermediği saptamasında bulunmaktadır.

Her ne kadar daha önce Gürcü ve Ermeniler daha sonra bizlerce tahrip edilmiş olmakla birlikte bölgede Rus idaresinde Avrupa şehirleri tarzında

⁸ Bkz. I.EK, s.11.

teşkil etmiş olan kasabalar, köyler ve inşa edilmiş olan ülkenin diğer bölgelerinde karşılaşılmayan yollar ve köprüler ve korunan geniş orman bölgeleri ve idare şekli muhafaza edilerek ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi idare şeklindeki hızlı değişimin doğurduğu zararlardan korunmalıdır.

Ruslar bölgeyi Kafkas Umum Valiliğine bağlı bizim hiçbir zaman veremeyeceğimiz kadar geniş yetkilerle donatılmış Kars merkezli bir mutasarrıflıkla idare etmişlerdi. Bu bize örnek olmalıdır.

İster vilayet ister liva şeklinde yönetilsin Evliye-i Selâse'de oluşturulacak merkezi idarede görev alacaklara verilecek yetkilerin kanunun ruhuna uygun olması, gereğinden fazla memur görevlendirilmemesi, çeşitli adlarla kurlsız vergi alınmaması gerekmektedir demek ve raporunu şu ifadelerle bitirmektedir: "...*Hatta hala pek mahrem-âne görüşülen bazı zevâtın kemâl-ı tesirle vâki olan ifâdâtı vechle ahvâl-ı câriyeye nazaran Elviye-i Selâseyi müddet-ı medîde muhafaza edemeyeceğimize kani' olarak bu kanâatle [sel önünden kütük kapmak] kabilinden bir ihmâl ile her ne alabilirsek bir an evvel alub çekileceğimizi zann idenler bile bulunduğu maalesef anlaşılmalık da olduğundan bu muzırr zann ve zehâbın sür'at-ı mümkinüne ile izâlesi için de orada memleketi cidden ve ebediyen kendimize mal ettiğimize inandıracak surette bir hüsn-ı idare tesisi vücûbunu sureti mahrumanede ihtirâmât-ı fâide ile arz ederim.*"⁹

Sonuç

Deneyimli bir idareci olan Tepeyran'ın bu raporu, her ne kadar Evliye-i Selâse ile ilgili bir başlık taşıyorsa da incelendiğinde görüldüğü gibi ülke yönetiminin genelini ilgilendiren çok önemli tespitler yaptığı ve önerilerde bulunduğu görülmektedir. Onun bu önerilerinin Mustafa Kemal ve arkadaşlarınınca dikkate alındığını ifade edebiliriz. Zira 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla taşra teşkilatı yeniden düzenlenirken "Liva" birimi kaldırılmıştır. Vilayet, kaza, nahiye ve köy birimleri yeterli görülmüştür. Evliye-i Selâse'de onun önerileri doğrultusunda bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu düzenleme günümüzde de yürürlükte olmakla beraber, vilayet sayısı zamanla artırılmıştır.

Kaynakça

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi Kutu No: 96 Gömlek No:26 Belge No: 26 (16- 20)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi Kutu No: 96 Gömlek No:26 Belge No: 26 (1-16)

⁹ I.EK, s.12.

İçişleri Bakanlığı, 50 Ünlü Vali, Meşhur Valiler, Ankara, 1969

Hayber, Abdülkadir, Ebubekir Hazım Tepeyran, Ankara, 1988

Kırmızı, Abdulhamit, Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895- 1908, İstanbul, 2007

Tepeyran, Ebubekir Hazım, (Yayına Hazırlayan: Faruk Ilkan), Hatıralar, İstanbul, 1998

I.EK**Belgenin Çeviri yazısı***Dâhiliye Vekâleti Celîlesi'ne**Hulâsası:**Elviye-i Selâse'nin Şekl-i İdaresi ve Müstakil Livâlar Hakkında Mütâlaât**Efendim Hazretleri*

Elviye-yi selâsede heyetçe icra kılınan tedkikâtı hâvi takdîm olunan raporda elviye-i mezkûrenin şekl-i idaresi hakkında serd edilen mütâlaa münasebetiyle ma'rûzât-ı âfide bulunmağı bir vazife-i vatan-perverî ad ettim:

Mezkûr raporda beyan olunduğu üzere esbâb-ı adîde ile yekdiğerine merbût olan Elviye-i selâse ve Kulb ve Iğdır Kazâlarının yalnız bir merkezden idaresi elzemdir.

Bidâyet-i Meşrutiyetten beri makasid-ı mahsûsa te'sîrâtıyla pey-der-pey taammüm eden müstakil mutasarrıflık modası memleketi hayli ızzar etmiş ve el'ân da etmekte bulunmuştur. Çünkü:

Evvelâ: Memleketin böyle küçük küçük parçalara ayrılarak doğrudan doğruya İstanbul veya Ankara'ya rabtı herhalde menâfi'-i memlekete muzır bir merkezîyet-i kahireye müncerr olunmuştur.

Sânîyen: Dâhiliye Nezâret veya vekâletinin on üç vilâyet yerine bunlara zamimeten altmış kadar da mutasarrıflığa doğrudan doğruya merci' ve muhatap olacak ve bil-cümle muamelâtını uzaktan ta'kîb, teftîş ve tanzîm edebilecek teşkilatı yok idi ve el-yevm de yoktur.

Sâlisen: Akalım-ı muhtelifeden terkîb eden vâsi memâlik dünyanın hiç bir semtinde vâhidü's-şekl bir kanûn ve usûl ve bir merkez-i baîdden alıyyü'l-amiyyâ verilecek evamir ve icra edilecek nezâretle matlûb vechle hüsn-ı idare olunamaz.

Bağdat, Basra, Musul, Hicaz gibi vilâyât-i baîdemizin ziyâ-ı dil-sûzende bu hakikate karşı asırlarca devam eden inâd ve gafletlerimizin de az çok medhali kabil-ı inkâr değildir.

Râbian: Müstakil mutasarrıflık namıyla memleketin küçük küçük parçalara inkisâmı za'f-ı idare ve bi'l-netice kuvveti intac ve bilhassa umur-ı nâfiadaki faaliyet ve muvaffakiyeti işkâl ve ibtâl etmiştir. Mesela: Konya Vilayeti, Teke, Isparta, Burdur, Niğde Sancakları ile birlikte bir vilayet halinde idare olunduğu zaman Konya Sancağı ile beraber bu dört sancağın vâridât-ı nâfiası birleşerek mühim bir yekûn teşkil ile dâhil-ı vilâyette ehemmi mühimme takdîm suretiyle bi'l-nisbeten en mühim bir yolun bir köprüünün hulâsa memlekete en nâfi' bir şeyin derhal yapılabilmesi suretiyle ve sırasıyla her sancak füyuz-ı teâvün ve tenâzurdan istifade ederek pey-der-pey levâzım-ı mühimme-i hayatiyesini temin edebilmekte iken şimdi

bunların ayrı ayrı müstakil birer livâ halinde İstanbul veya Ankara'ya bağlanması mezkûr livâları nimet-ı teâvünden mahrum etmekle beraber- bilhassa idare-yi husûsiyye teşkilatından pek ziyade câlib-i dikkat bir surette göze çarptığı vechile her birinde bî-lüzûm-ı teşkilât-ı mümâsil ile ısrâr etmiştir. Bu teczi' ve inkisâm tıbbi peder-mande bir hanede yalnız bir matbah ve bir aşçı ile müctemian ve müreffehen geçinen beş kardaşın sermayelerini tefrîk ve aynı hanede her biri birer kapu-güşâd ve birer oda işgal ederek ayrı ayrı matbahlar tesisi ve aşçıların istihdam itmeleri kabilinden bi't-tab' ısrâf-ı müceb bir iftirâk-ı muzırr olduğu ispata hacet yoktur.

Maksad-ı kem-terânem dâhil-i memâlikde hiç müstakil mutasarrıflık teşkil edilmeyerek livaların münasebetli münasebetsiz mutlaka birer vilâyete ilhak edilmesi değildir. Meselâ: Antalya'nın mevki'ne nazaran yalnız Konya'ya değil diğer bir vilâyete de ilhaki muvâfık olmadığından müstakil mutasarrıflık şeklinde idaresi enseb ve elzemdir.

İklim icâbetiyle beraber ticari, iktisadi münasebetler ve turuk-i mevcûde ve vesâit-i nakliye nazar-ı dikkate alınmak şartıyla yeniden bir taksîmât-ı mülkiye icrâsiyla doğrudan doğruya merkez hükümete tahmîl-i sıklet eden merâkiz-i idarenin mümkün olduğu kadar azaltılması menâfi'-i memleket ve hükümet için de muktezîdir.

Valilik ve mutasarrıflık unvanlarının mutlaka muhafazasına ve silsile-i idariyenin nâhiye, kazâ, livâ ve vilâyet namlarıyla mutlaka dört halkadan teşkiline de taraftar değilim. Bu dört mertebeden birisi herhalde zâiddir. Evvelki vilâyetlerimiz lüzûmundan ziyâde vâsi' olduğu gibi şimdiki müstakil mutasarrıflıklar ve vilâyetler de kendi kendine yaşamayarak imdâd ve teâvüne muhtâc olacak derecede küçük olduklarından unvanları her ne olursa olsun Anadolu ve Elviye-i selâsenin nihayet yirmi daire-i idâriyeyi tecâvüz itmemek şartıyla birleştirilmesi vücûh-ı adide ile münâsib ve müfîd olur.

Mahzâ Bursa'nın vilâyet merkezîyetini muhâfaza edebilmesi için velev bir tanecik olsun mülhak livâsı bulunması lâ-büdd olduğu zehâbıyla mukaddemâ livâ teşkilâtı icrâ kılınmış olan Ertuğrul Sancağı'nın lağvıyla merkezi olan Bilecik ve Söğüt'ün ve zaten Bilecik'ten ziyâde Bursa'ya münâsib olan İnegöl ve Yenişehir'in Bursa Sancağı'na ilhâkına ve şu suretle Hüdavendigâr Vilâyeti'nin dahilinde hiç mutasarrıflık bulunmayarak yalnız kazâlarından mürekkeb bir vilâyet halinde idaresine mezkûr vilâyete ilk defaki memuriyetimde bâb-ı âliye teklif etmişim.

Hâmisen: Müstakil mutasarrıflıklar teşkilâtı irken veya mezheben mütecânîs olmadıkları için kendilerine emniyet edilmeyen ve millet-i hâkime aleyhinde ittifaklarından korkulan millet ve memleketler haklarında tatbik olunan kurûn-ı vustâ bakayasından [Hükümran olmak için parçalamak Diviser Pour Régner] kaidesi mantukuna muvâfık bir tedbir olup hâl-ı hâzırdaki memleketimiz ise parçalanup ayrılmaktan ziyade birleşmeğe muhtaç ve selâmet-i hâliye ve âtiyesinin te'mini de buna mütevakkıftır.

Sâdisen: Memleketimizde bil-cümle mesâlik erbâbı gibi meslek idari mütehasısları dahi hâl-i hâzırda lüzumundan çok az olduğundan on üç vilayete vukuf ve ticaretine tamamıyla itimat kabil olacak zevat bile maa't-teessüf müşkilât ve hayli müsâmahât ile bulunabilmekte iken altmış bu kadar müstakil livalara ehemmiyyet-i lâzıme hayz mutasarrıflar bulunamadığı için meslek-i idare ile hiç münasebeti bulunmayan kimselere de tefvîz-i umûr itmek mecburiyeti merkez-i hükümeti bi lüzum muhaberat ile işgal ve memleketi de ısrâr etmektedir. Kırk beş senelik bir iftirâk-ı elimden sonra anavatana tekrar iltihak eden Elviye-i selâseye mutlaka ehil mutasarrıflar kaymakamlar tayini Dahiliye Vekaleti'nce hasbe'hamiyye cidden arzu edilmiş olacağından şüphe olmamakla beraber oralara gönderilmiş olanlardan mesela Poshof kaymakamının tabi olduğu livâ merkezine ve Ardahan mutasarrıfının cârr-ı mülâhıkı olan Kars Sancağı'na ve Kağızman Kazâsı kaymakamının mülhak bulunduğu Kars'a zahîre naklini men'e tasaddileri ve Kars mutasarrıfının da her suretle bulunduğu aşıkâr olan şu muâmelâta karşı ihtiyâr-ı sükût etmesi ehliyetli idare memurlarının azlığına ve meslekten yetişmemiş memurlar istihdamının mazarratına küçük bir misal olabilir.

Sâbian: Müstakil mutasarrıflık teşkilâtının taammümünden dolayı mine'l-kadîm vilâyet olan mahallerle vilâyet hükmünde add olunan müstakil mutasarrıflıkların me'mûrîn-i idare kadrolarının tevhîdi muâmelât-ı idariyeyi pek ziyade işkâl etmiştir.

Mesela on kazâdan ibaret olan Sivas veya her ne kadar altı kazâdan müteşekkil ise de sahil bulunmamasından mütevellid gavâili birkaç kazânın meşâgil-i müctemiasından çok fazla ve sefil olan Trabzon vilâyetleriyle yine mesela merkezi ve mülhak üç kazâsı küçük birer köyden ibaret olan Gümüşhane Sancağı'nın tahrirât kalemleri kadrolarının aynı halde yani tahrirat müdürü, bir müsevvid, bir mübeyyiden, bir evrak me'mûrundan ibaret bulunmaları munsif-âne mukayeseye layıktır. Bu memurların adeden kifayetsizliğinden ve ale'l-husûs herhangi birinin bir ma'zeret-ı meşrûa ile gaybubiyeti halinde vazifesinin muattaliyet-i zarûriyyeye dâcâr olmasından umûr-ı hükümet ve mesâlih-i ahalinin ne kadar müteessir olduğu ve olacağı vâreste-i izâhtır. Trabzon'da yalnız şifre muhâberâtı mahsûs iki kâtibi işgâl edeceği ma'lûm-ı sâmilidir.

Sâminen: Müstakil mutasarrıflıklarla pek küçük parçalara ayrılan memleketin idaresindeki yolsuzlukların ıslâh ve izâlesiyle devamlı bir hüsn-ı idare tesisine teşkilât-ı esâsiye kânûnuna tevfiқан tayinleri geçen sene arzu edildiği halde her nasılsa te'hîr eden unvân ve me'mûriyetlerinin de delâleti vech ile yalnız teftiş ile meşgul olup idareye fiilen müdahaleye me'zûn olmayan müfettiş-i umûmiler tayini dahi kifâyet etmez.

On sene evvel ahali- me'mûrlar- merkeziyet, adem-i merkeziyyet ve tevsî-i me'zûniyyet ve ıslahat-ı idareye ve ıslahât programının başlıca mevâddı gibi ser-nâmeleri hâvi olan yazup [idari, içtimai bir musâhabe] ünvanıyla Tasvîr-ı Efkâr Gazetesi'ne derc olunduktan sonra Beyrut'ta (Sanhat?) namıyla risale şeklinde tab

ettirdiğim makalâta zeylen ve aynen neşri o zaman bâb-ı âlice hoş görülme ve hatta hakkımda müceb-ı iğbirâr olan bir lâyihaı resmîyede "mevcud valiler me'zûniyyet ve salâhiyyet-ı lâzımıyeyi tamamen hâiz olsalar bile bu salâhiyyet ve me'zûniyyetlerini isti'mâle muktedir olmayacak derecede kesîr ve mütenevvi' vezâifile meşgûl müteferrik buldukları için memleketin tezyîd-i ümrân ve tesri'-i terakkisine müteallik mühim ve büyük işlerle uğraşmaya vakit bulamayacaklarından bunlar vezâif-i mu'tâdeleriyle uğraşmak üzere memleketin mehâmm umûruyla iştigal ve valilerin ahvâl ve muâmelâtına da yakından nezaret etmek üzere Hicaz'dan mâ-adâ vilâyet altı muntkaya taksîm olunarak her birine vaktiyle Rumeli Vilâyet-i Selâsesi müfettişi umûmisine verilen salâhiyyete karîb bir salâhiyyetle müfettiş-i umûmiler yani [müfettiş-i umûmî namıyla vali-yi hakikiler nasbı memleketin selameti için çağre-yi yegâne olduğu ve aksi halde bir âtf-i karîbde def ve telâfisi nâ-kabil mazarrât ve mesâib-ı âzîme ile mûcib-ı nedâmet olacağı] izah edilmiş idi.

Bu lâyiha tarihinden bir sene sonra [el-ıslah] yaygarasıyla Beyrutta başlayan ihtilal mukeddemât-ı ma'rûzâtımı tasdik etmiş idi. Şu neşriyatın da delâlet-i fiiliyesi vechle müfettiş-i umîlik ihdasına öteden beri tarafdar olduğu halde memleketin baştan başa müstakil mutasarrıflıklara inkilâb ederek merakiz-i idarenin hadden ziyade çoğalmasından ve bu merkezlerin hâh nâ-hâh ekseriyetle nâ-ehil kimselere tefvî zi zaruriyetinin müceb olduğu müşkilâtın dolayı el-yevm bu şekilde müfettiş-i umûmiler ihdasından da memleket için büyük bir faide görüleceğini ma'et-teessüf ümid etmiyorum.

Mukeddemâ eslâfım taraflarından ta'yin olunan bazı valilerin Anadolu'ca kabul edilmemesi gibi ahvale mahal kalmamak için Dâhiliye Nezaretinde bulunduğum esnada bir suret-i ma'külede kararlaştırılmak üzere ta'limât-ı mahsûsa ile gizlice Ankara'ya gönderdiğim İstanbul Muhâcîrin İdare-yi Umûmiyesi İskân ve Sevkiyât Şubesi Müdürü Maruf Bey dirayetiyle Müşîr-i mükerrem Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine mezkur risâlenin bir nüshasını takdim ederek aldığım cevab-nâmede bu risâlede temhîd olunan nazariyâta tamamıyla iştirak buyurdıkları bildirilmiş idi. Nezd-i kem-terânemde mevcûdu kalmayan mezkûr risâlenin bir nüshası da Erzurum Mebusu Salih Efendi nezdinde bulunduğundan arzu buyrulduğu takdirde zikr olunan lâyihanın taraf-ı alilerinden de mütâlaası mümkündür.

Esbâb-ı ma'rûzaya nazaran her ne nam ile olursa olsun yani vilâyet veya livâ ünvanıyla Elviye-yi selâsenin kendi sahası dâhilinde bir merkezden idare olunmak üzere birleştirilmesi ve her iki takdire göre de Kars'ın merkez, liva veya vilayet ittihâzı elzemdir.

Tetikât raporudaki fasl-ı mahsûsda mufassalan arz edildiği üzere Elviye-yi selâsenin sair aksam-ı memleketle memzûcen idaresi her ne şekilde olursa olsun ayrıca idaresine merci ve binâen-aleyh doksan üçten evvelki gibi Kars ve Ardahan'ın Erzurum Vilâyeti'ne ve Artvin'in de Rize Sancağı ile beraber Trabzon'a ilhakları muvâfik ise de buna el-yevm merr'i olan [müstakil mutasarrıflık] usûlü ve şimdilik Erzurum ile Kars ve Ardahan ve Artvin ile Hopa arasındaki tarik-i muvâsıla

noksanı manidir. Her ne kadar evvelce Gürcü ve Ermeni müstevlileri ve sonra ve el-yevm biz rehâ-kârlar tarafından pek ziyade tahrîb edilmiş ve edilmekte bulunmuş ise de Rus idaresinde cidden Avrupa şehirleri tarzında kasabalar, karyeler ve memleketimizin aksâm-ı sairesinde emsâli gayr-ı mevcûd bir derecede muntazam yollar, köprüler ve yalnız Kars ve Sarıkamış'ta el-yevm bütün Türkiye'de mevcûd mebâni-ı emiriyeden ziyade fevkalade metin ve cesim binalar tesisi ve azim Orman kıtalarını hüsn-ı halde muhafaza ve tezyîd etmiş olan şekl-i idare-yi mümkün mertebe tanzîm ederek bu kıtayı olsun memâlik-ı sairemizde olduğu gibi seri-ül-tehavvül eşkâl-ı idareye mazarrâtından sıyânet itmeliyiz.

Ruslar bu havalıye Kafkas vali-yı umumisine tabi ve salâhiyetini bizim hiçbir zaman vermediğimiz veremeyeceğimiz derecede bir mutasarrıf idaresinde olmak üzere Kars'ı merkez ittihaz etmiş olduklarına nazaran asâr-ı bakiye-yi nâfiyasıyla şâyân-ı takdîr ve imtisâl olan şu mânî'i bizim için fiili bir irşâd gibi telakki olunmalıdır.

İster vilâyet ister livâ olsun ahalisi tekellûfât-ı beyhudeden ârî ve serî-ül-harake bir idareye alışmış olan Elviye-yi selâse için takarür idecek merkez-i idareye verilecek salâhiyet ve me'zûniyyete gelince tevsî'-ı me'zûniyyet ve tefrîk-ı vezâif esasları üzerine tertîb olduğu halde ba'dehû vilâyâta en nâfi' mevâddı birer ikişer bozularak istirdâd olunan hukuk ve salâhiyet yani kânûnun kısmen nez' olunan ruhu iade olunmak ve devâir-ı merkezîyece evvel ve âhir bu kânûnun ruh ve sarâhatına mugayir nizamnameler, talimatlar tertibiyle vilâyâtın salâhiyeti kânûniyesine vâkıf olan tecavüzât men' edilmek şartıyla kânûnun mevâdd-ı asliyesindeki salâhiyyet ve me'zûniyyet şimdilik kâfidir. Bu kıtayı istirdâd eder etmez. orduyu takiben ikinci bir ordu şeklinde lüzumundan fazla memurlar istilası ve maaşları muntazaman verilememek zaruretinin de bunları az çok suistimalata sevk etmesi asker ve jandarma tecavüzâtı ve mebâni tahribatı ve ale'l-husûs muhtelif namlarla birçok vergilerin birden tehâcümü ahâlî-ı mahalliyeyi hayli tedhîş etmiştir. Hatta hala pek mahrem-âne görüşülen bazı zevâtın kemâl-ı tesirle vâki olan ifâdâtı vechle ahvâl-ı câriyeye nazaran Elviye-i selâseyi müddet-ı medîde muhafaza edemeyeceğimize kani' olarak bu kanâatle [sel önünden kütük kapmak] kabilinden bir ihmal ile her ne alabilirsek bir an evvel alub çekileceğimizi zann idenler bile bulunduğu maalesef anlaşılacak da olduğundan bu muzırr zann ve zehâbın sür'at-ı mümkününe ile izâlesi için de orada memleketi cidden ve ebediyen kendimize mal ettiğimize inandıracak surette bir hüsn-ı idare tesisi vücûbunu sureti mahrumanede ihtirâmât-ı fâide ile arz ederim. Efendim

Trabzon Valisi

Fi 16 Ağustos 338 (16 Ağustos 1922)

Hazım

